

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

LETELEPEDŐ KATONÁK A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI VÁROSOKBAN (A szabad királyi városok új migráció-forrásai a XVI–XVII. században)

NÉMETH ISTVÁN

A korai újkor Magyarországon legnagyobb kihívása — vagyis a török veszély — miatt Európa többi államához hasonlóan itt is számos szabad királyi, illetve csupán mezővárosi privilégiumokkal rendelkező település vált népes helyőrségek állomáshelyévé.¹ Mindez számos közigazgatási és hatásköri vita mellett a polgárok, illetve a katonák sorozatos összezördüléseihez vezetett, ám mindezen problémák ellenére a városok számára a hadsereg egyben új, korábban nem létező migrációs forrást jelentett. A saját önreprodukciójára képtelen városok eddigi lakosságpótlását a környék falvai, esetlegesen más országokból érkező betelepülők, majd a XVI. században főként a hódoltság mező-, illetve szabad királyi városokból tömegesen a biztonságosabb királyi Magyarország településeire menekülő polgárok biztosították.² A XVI. század során azonban Kassán az figyelhető meg, hogy a hagyományos bevándorlók mellett a katonáskodás után is sokan választották a polgári életet. A XVI. század végére itt kialakult hadiipari műhely és a nagylétszámú katonaság nemcsak a város és a környező falvak népességének nyújtott munkát, hanem a sereggel érkező más kézműveseknek is, akik ellen a város a saját céhszervezetei védelmében gyakorta panaszkodott a főkapitánynál és az uralkodónál.³ A főkapitányi központ kiépülését megelőzően is vannak adatok arra, hogy kimutathatóan katonai, illetve a király szolgálatában álló mesterember kapott polgárjogot Kassán, így a nürnbergi Hans Bechem,⁴ vagy Hans Pulvermacher és Jacobus Bombardarius,⁵ de a Feledy Eusták kassai főkapitány által veréssel fenyegetett Georg Bergstetter is Leonard Fels és Hans

¹ *Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt*. A kötet két általános bevezető tanulmánya közül az első a barokk stílus, míg HEINZ STOOB a városerődítéscs hatásait elemzte (*Europäische Städte*). A Mediterráneumban is a nyugat-európaihoz hasonló fejlődésnek lehetünk tanúi: lásd erre a JACQUES LE GOFF és CESARE DELLA SERA szerkesztésében megjelent tanulmánykötetet: *La città e la mura*, továbbá az itáliai városépítészetről a legátfogóbb képet nyújtó, ENRICO GUIDONI által szerkesztett *Storia dell'Urbanistica* című monográfiásorozat XVI. századot tárgyaló kötetét. GUIDONI, E. — MARINO, A.: *Storia dell'Urbanistica* főként a 9–29. oldalak között, illetve a francia urbanisztikátörténet jeles képviselői által összeállított monográfiát: LAVEDAN, PIERRE — HUGUENEY, JEANNE — HENRAT, PHILIPPE: *L'urbanisme à l'époque moderne*, ENNEN, E.: *Die Festungsstadt*, SICKEN, B.: *Residenzstadt und Fortifikation*, HEINISCH, R. R.: *Die Stadt als Festung*, STOOB, H.: *Die Stadtbefestigung*, VALENTINITSCH, H.: *Die innerösterreichischen Städte*, MILOBEDZKI, A.: *Les villes fortifiées en Pologne*. Magyarországon lásd: KISS N., I.: *Die ökonomische und soziale Basis*, továbbá az erődváros hazai megjelenéséről GECSÉNYI L.: *Katonák és polgárok*, illetve UÓ.: *A XVI–XVII. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez*.

² GRANASZTÓI GY.: *A városi fejlődés keretei*. passim; ÚJVÁRY ZS., J.: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai*; illetve a szegedi diaszpóráról SZAKÁLY F.: *XVI. század (Szeged története)*, különösen az 552–570. oldalak között, és újabban UÓ.: *Mezőváros és reformáció* 172–210. p.

³ 1557-ben Miksa főherceghez nyújtottak be panaszt a kassaiak a városban működő, céhen kívüli szabók ellen. A főherceg megparancsolta Dersffy István főkapitánynak, hogy ezek működését szüntesse be, és tevékenységüket ne tűrje el. (Archív Mesta Košic [=AMK] Collectio Schwarzenbachiana [=Schw.] No.1837.) A király parancsa nem sokat segíthetett a helyzeten, mivel I. Ferdinánd 1560-ban, miután a kassai követek újból panaszolták, hogy a hadseregben katonaként bejegyzett kézművesek a városiaknak nagy károkat okoznak, ismételten meghagyja Forgách Simon kassai főkapitánynak, hogy a mesterségeket űző vitézeket tiltsa el ezen tevékenységüktől. (AMK Schw. No.2154.) Többek között az 1572. évi országgyűlésen is felvetették a város követei ezt a problémát az uralkodónál. NÉMETH I.: *A kassai követek jelentése* 46. Vesd össze Magyar Országos Levéltár [=MOL] 1526 utáni gyűjtemény [=R 314 (Vár. iratgyűjt.)] Kassa 16. sz. ismertette: THALY K.: *Villongások elintézése*.

⁴ AMK Supplementum H. [=H] Knihy mestskéj administrativy, [=III/2.] purum [=pur.] 5. fol. 450. 1553. ápr. 9.

⁵ Ugyanott fol. 461. 1553. ápr., illetve fol. 463. 1554. jún. 12.

Katzianer főkapitányok botja alatt szolgált.⁶ A XVI. század közepét követően mégis leginkább Lazarus von Schwendi 1564–68. évi hadjáratakor, továbbá az ún. „hosszú háború” idején érkeztek a főkapitány vezetése alatt álló zsoldosokkal kézművesek elsősorban a Német Birodalom területéről. A polgárfelvételi könyv 1553 és 1580 közötti bejegyzései alapján készített grafikon jól mutatja, hogy a birodalmi betelepülők kiugróan magas számban kaptak Kassán polgárjogot a hadjárat vége felé, 1567–68-ban.⁷ Ezek nagyobb része a hadakozás alatt jól hasznosítható mesterséget űzött. A polgárjogot nyertek közül azok, akik bizonyíthatóan a császári sereggel jöttek Kassára, a legtöbben páncélgyártók, tűzerek, ágyúöntők, kovácsok, kőművesek, pékek voltak, de előfordultak például szabók is.⁸ A magyarországi „hosszú háború” idején a török ellen idevezényelt birodalmi seregek között is nagyobb számban fordultak elő fegyvergyártók, mint ahogy a sziléziai Kosel városából származó, de már Kassán elhunyt Jakob Goldfeldts fegyverderékgyártó.⁹ A Kassán letelepedő katonák közül többen lehettek olyanok, akik tanult mesterségüket hazájukban nem tudván folytatni, megélhetési forrásként a katonáskodást választották, majd a felső-magyarországi városba költözésüket követően ismételten visszatértek eredeti foglalkozásukhoz. Igen sokan a Franciaországhoz közeli (Elszász, Stuttgart), illetve az osztrák tartományokból telepedtek meg a XVI. század második felében Kassán,¹⁰ de előfordult, hogy a katonáskodásba megfáradt, kézműves foglalkozással valószínűleg nem foglalkozó Landsknecht tisztek szereztek polgárjogot.¹¹ A ténylegesen katonaként szolgálók mellett sok, a sereggel együtt érkező betelepülő kapott polgárjogot. A XVI. század második felében több itáliai kőműves és egy, a király ajánlásával érkező francia szabómester is így vált a kassai polgárság tagjává.¹² A nagyszámú német katona letelepítését maga a főkapitány is támogatta. Schwendi — aki Lőcsén jártában elégedetten szemlélte a többnyire szepesi szászok lakta város polgárságát, megdicsérve a neki bizonyára oly ismerős németes ruházatukat és szokásaikat¹³ — több katonája érdekében járt közben a kassai tanácsnál, hogy polgárjogot kaphassanak.¹⁴ Franz Poppendorff pedig (aki a lőcseiek által annyira dicsért Schwendivel együtt érkezett Felső-Magyarországra) 1570-ben arra hívta fel az uralkodó figyelmét, hogy a Kassán állomásozó katonaság letelepítése remek alkalmat teremt a városban élő németek arányának növelésére. Javaslatát azzal indokolta, hogy az egykor nagyszámú németiség ekkoriban kezdett el a városi vezetésben döntő szerepet

⁶ Österreichisches Archiv [=ÖStA], Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn [=HKA HFU] 1555. febr. fol. 109–111.

⁷ AMK H III/2. pur.5.

⁸ A troppai Adam Liechtensteiner 1567. augusztus 8-án (ugyanott fol. 400.), augusztus 20-án Hans Schenk kádár, Felix Ring kovács, Roma Mauer kőműves, Paul Peschel kovács, Basian Schmidt, 21-én a göppingeni Hans Horlin, 23-án a tirolai Schwaczból származó Wolfgang Rothauser (ugyanott. fol. 401.) kapott polgárjogot. Jacob Mayer bécsi születésű szabó, aki korábban Schwendi alatt szolgált, kapott Kassán polgárjogot, azonban miután Kassán több ügyfelét becsapta és Késmárkra menekült, örökös száműzésre ítélték. Ugyanott H III/2. scé.1. fol. 53. Az ekkoriban Kassára költöző fegyvergyártókról lásd: KEMÉNY L.: *Kassai fegyvergyártókról*. 272–274. p., Uő.: *Üveggyártás és fegyvergyártás*. 189. p., Uő.: *A kassai fegyvergyártó céhekről*. 78–79. p.

⁹ AMK H Listiny, listy a spisy [=I.] 4791/83.

¹⁰ 1567. augusztus 20-án a tanács nagyobb számban adott polgárjogot katonáknak. (AMK H III/2. pur. 5. fol. 400.) A tíz új kassai polgár közül három volt elzászi, egy stuttgarti, egy meissenai, és egy kivételével a többiek is a Német Birodalom különböző tartományaiából érkeztek.

¹¹ A neuburgi Jakob Windt a kassai Landsknecht zászlóalj hadnagya 1562. október 1-én kapott kassai polgárjogot. Ugyanott fol. 468.

¹² Giorgio Zoieta clavenai kőművesmester 1570. június 7-én (Ugyanott fol. 477.), Giovanni Maria Italo 1573. április 9-én (Ugyanott fol. 479/a.) nyert polgárjogot Kassán. A francia szabó, Adrianus Gillerinus pedig 1567. február 18-án. (Ugyanott fol. 472.)

¹³ HAIN G.: *Lőcsei krónika* 113. Lőcse etnikai összetételére lásd: CHALUPECKÝ I.: *K vývoju národnostnej štruktúry*.

¹⁴ Többek között Conrad Schenkel szíjgyártó 1566-ban Schwendi ajánlására kapott polgárjogot. AMK Schw. No.2725.

játszó nemzetiségként háttérbe szorulni.¹⁵ Talán ez a tény is közrejátszhatott abban, hogy a XVI–XVII. század fordulójára a vezetést végképp magához ragadó magyar tanácsstagok 1590-ben megtiltották a katonák házvásárlását és azt, hogy polgárjogot nyerhessenek.¹⁶ A németek és egyéb külföldiek mellett a Magyarországon katonának állók közül leszerelésüket követően sokan választották a békésebb polgári életet és folyamodtak polgárjogért a kassai tanácshoz. 1563. március 11-én a löcsei Johann Buthner kassai kapudeák kapott polgárjogot, 1570-ben pedig a kisszebeni Bodnár György, aki eddig a kassai helyőrség trombitásaként szolgált Hans Rueber főkapitány botja alatt. Esetük egyben jó példaként kínálkozik arra, hogy ebben a korszakban a magyarországi polgárok közül is többen választották átmeneti vagy végleges pályaként a katonáskodást.¹⁷

Letelepedésük elé azonban számos akadály tornyosult, amelyek közül elsőként a beszállásolást és a polgáritól nagy mértékben eltérő szokásokat, a két társadalmi csoport által elfogadott „ideálok” másságát kell kiemelni. „Az nagy éles mezőn, az szép ligetekben és erdőkben” élő, kortársaik és Takáts Sándor által oly plasztikusan leírt vitézi hírnevet és dicsőséget kereső katonai, illetve (a városi státútumokat egyfajta „polgártükörként” használva) a szűk városi kereteket, a dolgoz hétköznapiakat hitvallásaként saját életkeretének tekintő szigorú protestáns polgári életvitel, az ideális társadalomról alkotott kép önmagában is konfliktusforrás volt.¹⁸ Ezek a tényezők álltak annak a gyűlöletnek a háttérében, amely Melchior Riemer kassai bírő és a házában lakó katona közötti, halálesetet okozó összeütközéshez, illetve a városiak és a katonák között kitört sok-sok verekedéshez vezetett.¹⁹ Mindezek ellenére a városi társadalom többüket maga közé fogadta, szocializációjuk sikerrel járt. Felvetődik tehát a kérdés, hogy a polgári és katonatársadalom között feszülő problémák ellenére melyek voltak azok a tényezők, amelyek segítségével mindez megtörténhetett.

A katonák szocializációját, polgári társadalomba való beilleszkedését több momentum is elősegítette. Közülük a legfontosabbak a házasság, valamilyen mesterség megléte, a polgársággal korábban kialakított (és főként üzleti kapcsolatokkal megerősített) jóviszony, illetve a főkapitányi központ létrejöttével kínálkozó, korábban rendelkezésre nem álló karrierlehetőségek, karrierminták voltak. A koraújkori Európa hadseregeiben a nagyobb fegyverzetlenségek elkerülése céljából alkalmazott prostituáltak mellett a XVI–XVII. században nem volt ritka a törvényes házasságot kötő katonaházaspárok jelenléte sem. A poroszországi Spandauban 261 katonára 171 feleség és 295 gyermek jutott, a coesfeldi Münster helyőrségében pedig 918 katona mellett 335 feleséget és 373 gyermeket írtak össze.²⁰ Ezekhez hasonlóan Kassán is az állandóan a városban

¹⁵ „So nun die Jenigen, aus den Forstetten in die Stadt zihen, auch sonst fleiß fürgewonheit wurde, durch ettliche Handtwerckh, als Lederer, Weißgerber, Messerer, die Prottmesser machen, Schlosser, die Rottschmidt, Huetter, Leinnratweber, Ferber, Khotzenmacher, und dergleichen, welche Ire anwernung Inn Landt hetten ein mehere manschafft von Teutscher Nation zuerziegeln”. ÖStA Kriegsarchiv, Alte Feldakten [=KA AFA] 1570/11/ ad 1. Kasssa nemzetiségi viszonyairól: ÚJVÁRY Zs.: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai*. Az Izabelától történő átvétel után három évvel Báthory és Königsberg a már többször idézett jelentésükben a magyarok számát a németekének a háromszorosára tették. ÖStA HKA HFU 1555. február fol. 78–89.

¹⁶ KOLOSVÁRY SÁNDOR — ÓVÁRI KELEMEN: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye* 120. p.

¹⁷ AMK H III/2. pur. 5. fol. 469., 476.

¹⁸ A kép érzékeltetéséhez elég, ha csak a dicsőséget (és persze megélhetést) hozó portyázásokból hazatérő végváriak szertelen mulatozásai, illetve a városi státútumoknak a mulatságokat szabályozó és azt általában helytelenítő kitételei között feszülő különbségekre gondolunk. TAKÁTS S.: *A török-magyar énekesek*; Uő.: *Küzdelem a tánc és muzsika ellen*; továbbá vesd össze HAIN G.: *Löcsei krónika* 241., 269–271., illetve TAKÁTS S.: *Régi magyar kapitányok*. passim. BENDA K.: *A végvári harcok ideológiája*; BENCZÉDI L.: *A „vitézlő rend” és ideológiája*; NAGY L.: *„Álmodjunk harcot szegény magunknak”*.

¹⁹ ÖStA HKA HFU 1555. február fol. 109–111., ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv [=HHStA] Ungarische Akten, Allgemeine Akten [=UA AA] 1557. április fol. 88–89., AMK H III/2. Iudicia pene malefactorum et sceleratorum [=sce.] 1. fol. 45., 76., illetve ugyanott Schw. No. 1674., 1692., H III/2. sce. 1. fol. 69., H I. 4467/58., ÖStA HKA HFU 1555. február fol. 102–104. Vesd össze NAGY L.: *Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához*.

²⁰ TALLETT, F.: *War and society*. . 132. p.

állomásozó katonák egy része nem egyedül, hanem családjával együtt telepedett le. Sajnos egyelőre nem állapítható meg, hogy közülük milyen arányú volt a házasság, de a források arra mutatnak, hogy ebben az időszakban elég sok nő katona élhetett Kassán, illetve a környező falvakban. A források nagy számmal említenek katonafeleségeket, akik férjükkel együtt a város valamelyik polgárának házába voltak elszállásolva. Bricius Schömät kassai tüzérmester például felesége és gyermekei ellátására kér zsoldemelészt az uralkodótól.²¹ A félig-meddig polgári foglalkozást űző (hiszen a tüzérmesterek egyik fő tevékenysége a tüzérségi ház öntési munkálatainak elvégzése is volt) Bricius mellett Feledy Eusták alkapitánya, Seged György is felesége és saját maga ellátása miatt fordult az uralkodóhoz hasonló kéréssel.²² Torda Zsigmond mustramester jelentése szerint Serédy György felső-magyarországi főkapitány feleségével együtt lakott az általa használt főtéri házban.²³ De nemcsak a magasabb rangú tisztek vitték magukkal feleségüket Kassára. Egy — Melchior Riemer, a kassai bíró által megvert — német katona a feleségének panaszolta el először, hogy milyen méltatlan módon bánt vele Szijgyártó Menyhért.²⁴ Nyíró Boldizsárné is megemlíti panaszában, hogy a házat jogtalanul elfoglaló katonának volt felesége.²⁵

Szerencsére a XVI. század végéről fentmaradtak Kassa római katolikus lakosságának a házasságait és a kereszteleseket rögzítő anyakönyvei, így ha nem is ismerjük a teljes lakosság pontos demográfiai jellemzőit, de az ezekből nyerhető adatok nagymértékben megkönnyítik a polgárság házassági és kereszteleési szokásainak megismerését. A házassági anyakönyveket áttekintve azonnal feltűnik a katonákra vonatkozó bejegyzések nagy száma. Szinte nincs olyan oldal a matrikulában, ahol ne fordulna elő egy-egy katona házasságkötéséről, illetve az ily módon kötött házasságból származó törvényes gyermek születéséről szóló bejegyzés.²⁶ Ezeket vizsgálva bizonyos tendenciák figyelhetők meg a katonaság házassági szokásait illetően, amelyek egyrészt rámutatnak arra, hogy a társadalmi-rangi csoportok a hadseregen belül mennyire élesen elhatárolódtak egymástól. Másrészt pedig kimutatható a női társadalom azon csoportja, amely leginkább házasságra lépett katonákkal; társadalmi helyzetük és hátterük pedig nagy befolyással bírt a katonák letelepedési esélyeire. A katonák felső rétegének tekinthető tiszti kar — amelybe ebben az esetben a katonaság ellátásával kapcsolatos teendőket végző, inkább polgári „alkalmazottaknak” tekinthető tisztviselőket is beletartozóaknak véljük — elsősorban az ugyanebbe a társadalmi-rendi-foglalkozási csoportba tartozók családjával került rokoni kapcsolatba. Jobst Bekcman von Braunschweig tokaji élelmezőtiszt például Jakob Ludwigsdorffer kassai zászlós leányával, Annával kötött házasságot.²⁷ Adataink alapján pedig Sebastian Kugler, a Kassán állomásozó német mezei hadak kapitányának esete szinte általánosíthatónak tűnik, akinek első felesége a Gádóczy Bálint kassai várnaggyal rokonságban álló Benech Sára volt, majd Maria Salome Rothuet-tal, a felső-magyarországi mustramester leányával kötött házasságot. A Fülek ostrománál elesett Kugler özvegye később Philipp Oth-hoz ment feleségül, aki ekkor salétrommester, és egyben a tüzérségi ház írnoka is volt.²⁸ A tisztek egymás családjába való házassága mellett igen gyakori volt a katonák és a városban lakó olyan özvegyasszonyok közötti házasság is,²⁹ akiknek a vagyona lehetővé tette a férjük számára is a letelepedést és a katonaélet utáni tisztes polgári életvitel folytatását.

²¹ ÖSTA HKA HFU febr. fol. 9., MOL Magyar Kamara Archivuma, Lymbus [=E 211 (Lymb.)] III.Ser. 22. t. 17. sz.

²² I. Ferdinánd parancslevele a Magyar Kamarához, amelyben meghagyja, hogy Szegedinek és feleségének elegendő bort és gabonát utaljanak ki. MOL Magyar Kamara Levéltára, Benignae resolutiones [=E 21 (Ben. res.)] 538. köt. fol. 48. 1554. júl. 9., illetve júl. 13.

²³ MOL Magyar Kamara Levéltára Litterae ad cameram exaratae [=E 41 (Litt. ad cam.)] 1554. No. 70.

²⁴ AMK H II. 1584. Kassa, 1584. jún. 12.

²⁵ Ugyanott 1582. Kassa, 1582. márc. 7.

²⁶ ŠOBA Košice, Kapituly Roznavska, Cirkevné matr. Kassa I. passim.

²⁷ Ugyanott fol. 252.

²⁸ AMK H III/2. pur. 10. fol. 22–26., 67–68., Schw. No. 4473.

²⁹ Csak néhány példát említve: ŠOBA Košice, Kapituly Roznavska, Cirkevné matr. Kassa I. fol. 240–241., 245

Tisztjeikkel ellentétben a közlegények nagyjából a környező városokból és falvakból Kassára vándorolt szolgálok kezét nyerhették el, mint ahogy a baseli Peter Freyernintt, aki saját főzőasszonyát vezette oltár elé.³⁰ Közülük csak kevésnek adatott meg, hogy (a szolgálóknál mindenképp) tehetősebb özvegy házastársa lehessen.³¹ A férjük halála után a közlegények közül választó asszonyok többsége ugyan nem lehetett jómódú — hiszen a szegényebb mesterek özvegyei gyakran kényszerültek arra, hogy többen összeköltözve könnyítsenek megélhetési gondjaikon³² — de házzal vagy házrésszel többnyire rendelkeztek, ami egy kevés pénzzel rendelkező katona letelepedését és beilleszkedési törekvéseit jócskán megkönnyíthette. Ezen felül a közeli Szepescsütörtökről, Iglóról, sőt a környék más szabad királyi városaiból, Bártfáról, Eperjesről és Lőcséről a Kassán szolgálatot kereső nőkkel házasságot kötő katonák letelepedése biztosabb volt, mint a falusi környezetből a régió gazdasági és közigazgatási központjának forgatagába érkező, a városi légkörtől néha bizony idegenkedő asszonyokkal házastársi viszonyban élőké. Előfordult ugyanis, hogy ekkor nemcsak a katona, hanem annak felesége is beilleszkedési gondokkal küszködött, ami végső esetben váláshoz és a város elhagyásához vezethetett. Ez történt például Zebes János és neje esetében, akiknek ügyét Kassa tanácsa 1591. január 14-én tárgyalta. A városban darabontként szolgáló Zebestől a kapcsolat elhidegülését követően felesége el kívánt válni. Miután a lelkész ezt eleinte nem engedélyezte, ezért az asszony — más kiutat nem találva — elszökött férjétől. Az ügyben kihallgatott tanúk egyöntetűen azt vallották, hogy Zebes felesége már korábban is el akarta hagyni a férjét, de nagy többségük nem ismert olyan döntő okot, amely kellően alátámasztotta volna az asszony elhatározását. A katona feleségének indítékaira leginkább a szintén a kihallgatott szomszédok közé tartozó Érsek György vallomásából lehet következtetni. Érsek megemlítette ugyanis a tanács előtt, hogy Zebes János felesége szökése előtt azt mondta neki, hogy „nem lakom wele [ti. Zebessel], es nem szoktam ith az Warasban az Lakast.”³³ Ez egyértelműen arra mutat, hogy az állandó házastársi civódások gyökerei (részben) arra vezethetők vissza, hogy a faluról a városba költöző asszony nem tudta megszokni a várost, nem volt képes beilleszkedni a városi társadalomba — megnehezítve ezzel férje jövőbeli letelepedését is. A Zebes János és felesége közötti ügyben megismert beilleszkedési nehézségek valószínűleg nem lehettek ritkák, és nemcsak a városban munkát kereső nők esetében, hanem az esetlegesen szintén falusi környezetből Kassára érkező katonáknak is nehézségeket okozhatott.

A házasságok mellett az ezen kapcsolatokból származó gyermekek törvényes születése a család és a közösség viszonyát statútumaiban szigorúan szabályozó³⁴ polgárságba való beilleszkedés egyik fontos eleme lehetett. A római katolikus vallásúak keresztelési anyakönyve szintén fentmaradt. Témánkat illetően azonban nem a gyermekek, hanem elsősorban a keresztszülők személyének vizsgálatával juthatunk további érdeklődésre számot tartó szempontokhoz. A dolog természetéből fakadóan ugyanis a „vegyes keresztelesek” (katona—polgár keresztszülők) mutatnak rá leginkább arra, hogy a két csoport milyen viszonyt alakított ki, kik voltak azok, akik valóban szoros kapcsolatot tartottak fenn egymással. A születési anyakönyvekben apaként szintén nagy számmal fordulnak elő katonák. Gyermekeik keresztelésén azonban szinte kizárólag a hadsereg tagjai vettek részt: a keresztszülők többsége katona, illetve katonafeleség volt. Kivételt képez ez alól a hadseregben szolgáló „értelmiségiek” kis csoportja. Esetükben a seregben hasonló tisztséget viselőkn kívül esetenként a város elitjébe tartozó polgárok is vállalták a keresztszülő szerepét, és előfordult, hogy egy városi polgár gyermekét a hadseregben adminisztrátori tiszttel betöltő személy tartotta keresztvíz alá. 1599. január 14-én például Wolfgang Regimentschulteiss Thobias nevű fiának keresztelésén a város részéről

³⁰ Ugyanott fol. 245. 1589. jan. 6.

³¹ A Klagenfurtról katonának álló Castian Waldschentz egyike volt a szerencsésebbeknek.

³² GRANASZTÓI GY.: *A városi fejlődés keretei* 390–391. p.

³³ AMK H III/2. maculatorium [=mac.] 37.

³⁴ Lásd a szepesi városok törvényeinek megfelelő passzusait. KOLOZSVÁRY SÁNDOR — ÓVÁRI KELEMEN: *A magyar törvényhatóságok jogszabályai* 2. köt. 2. rész 20–21. p.

Kapronczai Györgyöt és a már más kontextusban említett Melchior Riemer bírót keresztapaként, míg Philipp Oth és Andreas tábori lelkész feleségét keresztanyaként regisztrálta a keresztelést végző pap. Szádváry Péter Zsuzsanna nevű lányának egyik keresztapja pedig az uralkodó mustramestere, keresztanyja pedig az egyik legbefolyásosabb kassai kereskedőcsaládba tartozó Pap Ferencné volt.³⁵

A katonák házassági szokásait vizsgálva tehát kiderül, hogy többségében vagy saját „köreikből” vettek nőül valakit, vagy a városban elfoglalt társadalmi helyzetükhöz hasonlóan a még szintén le nem telepedett szolgálok közül vezettek oltár elé valakit. Legjobb beilleszkedési esélyekkel azok rendelkeztek, akik a városban élő (gazdagabb vagy kevésbé módos) özvegyek közül választottak házastársat maguknak; közülük is a már vagyonnal rendelkezők tették lehetővé, hogy a korábban a hadseregben szolgáló férjüket a város polgársága minél hamarabb befogadja. Ám a keresztelési anyakönyvekből kiderül, hogy a XVI. század végén a katonák főként szintén a bajtársaikat kérték fel a keresztszülő szerepére, és csak a hadsereg elitrétegét képező „értelmiségiek” tartottak szorosabb kapcsolatot a polgársággal, ami arra mutat, hogy közülük csak igen kevesen tudtak olyan szoros, szinte bensőséges kapcsolatot kialakítani a városiakkal, ami indokolta volna ennek a megtisztelő szerepnek az elvállalását.

Annak ellenére, hogy a katonák többsége valóban a polgári lét alapjának tekintett keretek [család, törvényes házasság, az ebből származó gyermek(ek)] között élt, mégis több adat mutat arra, hogy a katonafeleségek és a polgárasszonyok között legalább olyan nagy volt a feszültség, mint férjeik között. A kassai polgárok feleségei hasonló érzéssel viseltettek a katonák feleségei iránt, mint ahogy azt már korábban házastársuknál megfigyelhettük. A források között nem ritka az olyan, amelyből kiderül, hogy a katonafeleségek és a polgárasszonyok (nyilvánosan vagy titokban) egymást gyakorta szidalmazták. Az asszonyok közötti ellentétekre vet fényt Nyíró Boldizsárné kérelme, ahol Erzsébet asszony (semmi jót sem feltételezve a romos házba költöző katona feleségéről) attól félt, hogy miatta felgyulladhat a ház.³⁶ A városi tanács előtt tárgyalt bünteteket feljegyző jegyzőkönyv is megemlíti Lukács puskás katona feleségét, Ilona asszonyt, aki a vizsgálat szerint titokban gyakran gyalázta a városi asszonyokat. Emiatt egyszer már állt a város törvényszéke előtt, de miután ez sem használt, büntetésként örökös száműzetésben, a várostól távol kellett volna élnie. Kiűzetésétől a tanács csak férje kérésére állt el, s csupán több napi fogdára ítélte.³⁷

Ahogy azt már a helyőrség tagjainak házasságával kapcsolatban megjegyeztük, a katonák „polgárosodásában” leginkább azok a tényezők játszottak fontos szerepet, amelyek már a polgárjog felvétele előtt lezajlottak. Ezen folyamat részei voltak az említettek mellett a katonák és polgárok esetleges üzleti és rokoni kapcsolatai, továbbá olyan vagyon és mesterség megléte, amely egy városi életmód kereteit magáénak valló polgár mindennapjaihoz hozzátartozott. Ezen felül a hadseregben, illetve a felső-magyarországi haderő ellátásának feladatát felvállaló kamarai szerveknél tisztséget vállaló polgárok (nevezhetjük őket akár „új karrier-mintát követőknek” is) sem kis mértékben segíthették elő a Kassán állomásozó katonasággal kialakított viszony normalizálódását. A polgárság és a katonaság közötti üzleti kapcsolatok eleinte csupán a katonáknak nyújtott személyes kölcsönökre terjedtek ki, amiket a városból távozó katonaság általában elfelejtett kifizetni.³⁸ Később azonban arra is találunk adatokat, hogy az adós fél nem a városba rendelt katona, hanem egy-egy polgár. 1562-ben Peter Bischopf német gyalogos a közeli kocsmában kívánta Melchior Beutler kassai polgártól behajtani a korábban neki adott pénzét, a kísérellet azonban a törlesztést megtagadó Beutler és a türelmetlen hitelező közötti véres verekezésbe torkollott.³⁹ Három évvel később Niklas Jarnick szendrői kapitány elérte, hogy az eredetileg Bécsből származó Wolfgang Wenger kassai polgár visszaadja 400 forintját. Az adós

³⁵ ŠOBA Košice, Kapituly Roznavska, Cirkevné matr. Kassa I. fol. 248.

³⁶ Ugyanott H II. 1582. Kassa, 1582. márc. 7.

³⁷ Ugyanott H III/2. sce. 1. fol. 24. 1558. jún. 26.

³⁸ ÖSTA HKA HFU 1559. ápr. fol. 11–12., 95., Ugyanott aug. fol. 224–225., AMK Schw. No. 1939.

³⁹ AMK H III/2. sce. 1. fol. 32.

polgárnak három napon belül ki kellett fizetnie az összeget.⁴⁰ Mészth Mihály 1596-ban pedig Zagyvay Miklós királyi porkolábnak 20, Jan Antonius Roncko zászlótartónak pedig 170 forintról állított ki kötelezvényt. Ugyanebben az okiratban emellett Mészth elismerte azt a tartozását is, ami a Roncktól vásárolt három hordó bor árát is tartalmazta.⁴¹ A bor mellett további kereskedelmi lehetőséget jelentett a katonaságnak zsoldként adott, illetve a hódoltságból vásárolt posztó eladása is. Kun Balázs kassai alkapitány a kereskedelemmel is foglalkozó Sárkányné Magdaléna asszonyt és más kassai kereskedőket kért fel, hogy a török rabjával hozatott nagy mennyiségű posztó, továbbá 40 turba (turbán?), 800 darab köpönyeg és jó minőségű keszkenő árát felbecsüljék. Majd miután az alkapitánynak nem sikerült rövid időn belül túladnia árúján, hivatalával visszaélve azt erőszakkal Sárkánynéra akarta tukmálni.⁴² Szaniszló puskaműves feleségét, Annát a kassai tanács abban találta bűnösnek, hogy egy egri német katona által egy kassai magyar szabómesternek eladott posztót lopott el.⁴³ A szendrői soltésznál vendégeskedő Albrecht Schneider kassai kereskedőnek pedig több zsák (mint később kiderült: lopott) gabonát kínáltak eladásra, ami arra mutat, hogy a szendrői őrséggel már korábban is jó üzleti kapcsolatokkal rendelkezhetett.⁴⁴

A hadsereg az üzleti kapcsolatokon kívül a polgárok számára új karrier lehetőségét is nyújtotta.⁴⁵ A legismertebb talán Werner György eperjesi jegyző esete, aki Sáros várának *provisori* tisztén keresztül került a felső-magyarországi kamarai igazgatóság élére.⁴⁶ Werner pályafutása a közvetlen környezete számára követendő példaként kínálkozott, hiszen nemcsak ő, de családjának szinte összes tagja a katonai, illetve a kamarai igazgatásban⁴⁷ helyezkedett el, valószínűleg a már „befutott” rokonuk nem csekély támogatásával. Torda Zsigmond a felső-magyarországi kamarai igazgatói tisztet „öröklie meg” tőle.⁴⁸ A kassai Gallus Sonnebrodt, akit Werner unokatestvéreként⁴⁹ („*meus nepos*”) emlegetett, eleinte a felső-magyarországi vármegyék adójának beszédésénél tevékenykedett, majd az 1550-es években a kassai harmincados- és fizetómesterként találkozunk vele.⁵⁰ Werner másik rokona, Christoph Melczer a sárosi váruradalom igazgatásában vett részt.⁵¹ Talán ahhoz a Melczer családhoz tartozhatott, amely szoros rokonságban állt a sárosi kapitányi tisztet az 1530–40-es években betöltő Leonard Österreicherrel és mostohatestvével, Hanssal. Mindkét katona végrendeletében ugyanis a Melczer családra hagyta összes vagyonát, de komoly vagyontárgyak (eperjesi szőlő, díszesen felkantározott ló, továbbá más díszfegyverek) kerültek a Leonard Österreicher *tutorául* kijelölt Werner György tulajdonába is.⁵² Joseph Setzenroth Kassa 1536. évi elfoglalása után került Sáros várába, ahol eleinte az élelmezőmester mellé rendelt ellenőri, majd 1552-ben a vár élelmezőmesteri hivatalát töltötte be. Miután kassai házáat 1554-ben végül sikerült visszaszereznie, 1558-ban a főkapitány élelmezőmesterét helyettesítette.⁵³ A bécsi kereskedőkkel magánszemélyként is

⁴⁰ Ugyanott H III/2. pur. 5. fol. 371.

⁴¹ Ugyanott H II. 1596.

⁴² Ugyanott Schw. No. 2335., 2340.

⁴³ Ugyanott H III/2. sce. 1. fol. 51. 1575-ben pedig a szenátus a Szabó Demjén által szintén egy egri huszártól vásárolt posztó eltulajdonítása ügyében hozott ítéletet. Ugyanott fol. 86.

⁴⁴ Ugyanott fol. 4.

⁴⁵ Vess össze KUBINYI A.: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege*, illetve Uő.: *A középkori magyarországi városhálózat*

⁴⁶ RENSING, E.: *Georg Werner*

⁴⁷ Vess össze FALLENBÜCHL Z.: *A Magyar Kamara tisztviselői* 233–234., 240–241., Uő.: *A székesi kamara tisztviselői* 194–200.

⁴⁸ Werner és Torda rokonságára lásd MOL E 21 (Ben. res.) 5. köt. fol. 73–74. 1554. máj. 26.

⁴⁹ FÜGEDI E.: *Középkori rokonsági terminológiánk*

⁵⁰ MOL E 41 (Litt. ad cam.) 1549. No. 41., Magyar Kamara Archívuma, Városi és kamarai iratok [=E 554 (Vár. és kam. ir.)] Fol. Lat. 1181. fol. 7.

⁵¹ Ugyanott Fol. Lat. 830. fol. 104.

⁵² ÖSTA HKA HFU 1560. fol. 135–151.

⁵³ MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Quart. Germ. 516., Fol. Lat. 1181. fol. 34. Setzenroth 1557 és 1571 között minden évben tagja a választott községnek. NÉMETH I.: *Kassa szabad királyi város archontológiája* 129. p.

szoros üzleti kapcsolatokat fenntartó Garay Máté 1564-től a kassai prófontmester tisztét viselte,⁵⁴ Domonkos György deák pedig Feledi Eusták tizedszedőjeként bukkant fel a város panaszlevelében.⁵⁵

Az üzleti kapcsolatokon kívül a megfelelő vagyon és a polgárság által is űzött mesterségben való jártasság nagymértékben hozzájárult a letelepedni vágyó katona beilleszkedésének sikeréhez. A megfelelő mesterség meglétéről néhány példát említettünk már, és elegendő adat áll rendelkezésünkre arról is, hogy egy-egy katona saját ingatlannal rendelkezett. Mácz Pernauer kassai mezei fizetőmester (*Feldkriegszahlmeister*) 1589-ben a külvárosban újonnan megvásárolt majorja ügyében fordult a kassai szenátushoz.⁵⁶ A Kassa által felfogadott Gyulai András hadnagy kérésében szintén megemlíti a belvárosban fekvő házat.⁵⁷ 1592-ben pedig egy szintén királyi szolgálatban álló katona terjesztette elő a kérését a szenátorok gyűlése elé, amelyben a későbbi letelepedéséhez elengedhetetlenül szükséges, a város hóstátjában építendő házához kért házhelyet, amit a tanács engedélyezett.⁵⁸ A „polgárosodás” vagyoni tényezőjének következő, az előbbinél jóval magasabb szintű fokozata volt az, ha a katona lakóháza mellett egyéb ingatlant (szántóföld, szőlő) birtokolt, ami már kisebb-nagyobb mértékű mezőgazdasági termelésre mutat. Ezen kevesek közé tartozott a kassai helyőrségben szolgáló Zagyvay Miklós porkoláb, aki 1597-ben Varga Mihály tokaji szőlőjét vásárolta meg.⁵⁹ Miksa főherceg 1608-ban pedig Gustav Dueker von Haßlaw német zászlós kassai ingatlanainak ügyében kért véleményt Forgách Zsigmond felső-magyarországi királyi biztostól.⁶⁰ A katonáskodóknak azonban csak egy igen szűk rétege tudott önállóan valamilyen ingatlanhoz jutni. Az esetlegesen a zsoldból és a hadjáratok alatt ilyen vagy olyan módon megszerzett pénzből csak igen kevesen tudtak annyit megtakarítani, hogy az elegendő legyen a leszerelés utáni polgári életmód megalapozására.⁶¹ Éppen ezért az asszimilációhoz szükséges vagyont az esetek többségében házasság útján biztosították a maguk számára. Kassán sem volt ritka a Báthory István krakkói udvarában katonaként szolgáló Marck Thayreich esete, aki felesége révén jutott a lengyel emporium Cerdow elővárosában egy 300 forint értékű házhoz.⁶² 1590-ben Tobias Arttenberger főhadszertárnok fordult a kassai tanácshoz felesége örökrésze ügyében, majd a következő évben David Zeungkh tokaji Landsknecht és elhunyt felesége kassai rokonsága között tört ki per az asszony hagyatéka miatt.⁶³ Néhány évvel később Melchior Scheierner Archibusier kérte a várost, hogy ítélkezzen hajdani felesége házrészre ügyében.⁶⁴ A Kassán közel 400 forint értékű házzal bíró eperjesi származású Zarazy Katalin férje, Őry Gáspár is katonáskodásból tartotta el családját.⁶⁵ Nem ritkán azonban katonákkal kötött házasság alapozta meg azt, hogy a különféle okokból vagyontalannak minősülő asszonyok javíthassanak életkörülményeiken. Az ún. „hosszú háború” idején számottevően megnőtt azon esetek száma, amikor a hadjáratok idején Magyarországra vezényelt német katonák a szepesi városok mindinkább fogyatkozó számú német nemzetiségű asszonyaival házasodtak össze. Az ilyen esetek gyakoriságára egyedül az általában Kassán szolgáló és a háború során később elesett Landsknechtek hagyatéki ügyeiben írt levelekből következtethetünk. A város levéltárában található számos ilyen témájú missilis közül a Lőcse

⁵⁴ MOL E 41 (Litt. ad cam.) 1564. No. 8. Garay 1553-ban volt tagja a választott községnek. NÉMETH I.: *Kassa szabad királyi város archontológiája* 113. p. Kereskedelmi kapcsolataira lásd például Giovanni Zanuto Velencéből Bécsbe áttelepült kereskedőt. AMK H I. 3837/28.

⁵⁵ ŐSTA HKA HFU 1555. febr. fol. 109–111.

⁵⁶ AMK H I. 4389/25.

⁵⁷ Ugyanott 4226/45.

⁵⁸ Ugyanott H II. 1592.

⁵⁹ Ugyanott 1597.

⁶⁰ MOL Forgách család levéltára [=P 287 (Forgách cs. lt.)] II. Ser. Fasc. HH fol. 87–88.

⁶¹ TALLETT, F.: *War and society* 140. p.

⁶² Archiwum Państwowe Miasta Krakowa, Sąd Wyższy Prawa Miejskiego w Krakowie II—3. fol. 36–37.

⁶³ AMK H II. 1590., H I. 4268/42.

⁶⁴ Ugyanott H I. 4545/60.

⁶⁵ Ugyanott 4843/65.

szenátusa által írtak szerepelnek a legnagyobb számban, ami arra utalhat, hogy a nagy létszámban ide rendelt német katonaság nem csekély mértékben egészíthette ki a szász városok hagyományos demográfiai utánpótlását.⁶⁶ A Briegeben a sziléziai lovasezred trombitásaként besorozott Urban Mayrkorn például 1597-ben a tatárokkal vívott harcokban esett el. Rokona, Blasien Maxschan évekkel később kérte a kassai tanácsot, hogy a Mayrkorn által időközben oltár elé vezetett löcsei származású feleségének ellentmondása tárgyában tájékoztassa.⁶⁷

BIBLIOGRÁFIA

- BENCZÉDI LÁSZLÓ: A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. TSz 6. (1963) 33–43. p.
- BENDA KÁLMÁN: A végvári harcok ideológiája. TSz 6. (1963) 15–18.
- CHALUPECKÝ, IVAN: K vývoju národnostnej štruktúry miest Spiša v rokoch 1550–1650. Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Szerk.: MARSINA, RICHARD. Bratislava, 1984, 207–218. p.
- ENNEN, EDITH: Die Festungsstadt als Forschungsgegenstand – die Herausbildung der Festungs- und Garnisonsstadt als Stadttyp In: Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980.) Hrsg.: Herrmann, Hans-Walter – Irsigler, Franz (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung XIII.) Saarbrücken, 1983.
- FALLENBÜCHL ZOLTÁN: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. LK 39. (1968) 233–268. p.
- FALLENBÜCHL ZOLTÁN: A szepesi kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. LK 38. (1967) 193–236. p.
- FÜGEDI ERIK: Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez. Ethnográfia (1980) 361–371. p.
- GECSÉNYI LAJOS: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése.) In Unger Máttyás Emlékkönyv. Budapest, 1991, 145–158. p.
- GECSÉNYI LAJOS: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. In: 31. (1984) 664–686. p.
- GRANASZTÓI GYÖRGY: A városi fejlődés keretei a feudáliskori Magyarországon. (Kassa társadalma a XVI. század derekán.) Kézirat. 1975. OSzKK Diss. 92.
- GUIDONI, ENRICO – MARINO, ANGELA: Storia dell'Urbanistica. Il Cinquecento. Roma-Bari, 1982.
- HAIN GÁSPÁR: Szepességi vagy löcsei krónika. (Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeitbeschreibung.) Kiadta: BAL JEROMOS – FÖRSTER JENŐ – KAUFFMANN AURÉL, Lőcse, 1910–1913.
- HEINISCH, REINHARD RUDOLF: Die Stadt als Festung im 17. Jahrhundert. In Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg.: Rausch, Wilhelm. Linz/Donau, 1981, 283–310. p.
- KEMÉNY LAJOS: Üveggyártás és fegyvergyártás a XVI. században Arch. Ért. 26. (1906) 188–189. p.
- KISS ISTVÁN, N.: Die ökonomische und soziale Basis der Verteidigung gegen die Türken in Ungarn, 16–17. Jahrhundert. In Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980.) Hrsg.: Herrmann, Hans-Walter – Irsigler, Franz (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung XIII.) Saarbrücken, 1983, 173–198. p.
- KUBINYI ANDRÁS: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendje kérdéséhez. Településtud. Közl. 23. (1971), 58–78. p.
- KUBINYI ANDRÁS: Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyad- és Jagelló-korban. LK 39. (1968), 205–232. p.
- LAVEDAN, PIERRE – HUGUENEY, JEANNE – HENRAT, PHILIPPE: L'urbanisme a l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècles). Bibliothèque de la société française d'archéologie 13. Genève, 1982.
- LE GOFF, JACQUES: Costruzione e distruzione della città murata. Un programma di riflessione e ricerca. In La città e la mura, Szerk.: Le Goff, Jacques – De Seta, Cesare, Roma-Bari, 1989, 80–105. p.
- MILOBEDZKI, ADAM: Les villes fortifiées en Pologne In Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980.) Hrsg.: Herrmann, Hans-Walter – Irsigler, Franz (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung XIII.) Saarbrücken, 1983, 41–47. p.
- NAGY LÁSZLÓ: „Álmodjunk harcot szegény magunknak...” (Végvári vitézek–szegénylegények 1699–1703 között.) In A végvárak és végváriak sorsa, 1699–1723. (Studia Agriensia 11.) Szerk.: Petercsák Tivadar – Pető Ernő, Eger, 1991. 15–24. p.
- NÉMETH ISTVÁN: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről. In Fons 1. (1994) 31–51. p., 150–178. p.
- NÉMETH ISTVÁN: Kassa szabad királyi város archontológiája (1500–1600) 1995. Kézirat

⁶⁶ Ugyanott 4331/47., 4467/49., 80.

⁶⁷ Ugyanott 4718/18. Vesd össze: Ugyanott 4718/22.

- RENSING, ELFRIEDE: Georg Werner, Präsident der Zipser Kammer. In Bécsi Történeti Intézet Évkönyve 1933.
- SICKEN, BERNHARD: Residenzstadt und Fortifikation. Politische, soziale und wirtschaftliche Probleme der barocken Neubefestigung Würzburgs. In Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.—27. 6. 1980.) Hrsg.: Herrmann, Hans-Walter — Irsigler, Franz (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung XIII.) Saarbrücken, 1983. 124—154. p.
- STOOB, HEINZ: Die Stadtbefestigung. Vergleichende Überlegungen zur bürgerlichen Siedlungs- und Baugeschichte, besonders der Frühen Neuzeit. In Europäische Städte im Zeitalter des Barock (Gestalt-Kultur-Sozialgefüge) Hrsg.: Krüger, Kersten In Städteforschung A/28. Köln, 1988. 25—54. p.
- SZAKÁLY FERENC: A XVI. század. In Szeged története. Szerk.: Kristó Gyula
- SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció. (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.) Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)
- TAKÁTS SÁNDOR: A török-magyar énekesek és muzsikások. In TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. 1. köt. 416—438. Budapest, 1915.
- TAKÁTS SÁNDOR: Küzdelem a tánc és a muzsika ellen. In TAKÁTS SÁNDOR: A magyar múlt tarlójáról. Budapest é. n.
- TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok Budapest, 1922.
- TALLETT, FRANK: War and society in early-modern Europe, 1495—1715. London-New York, 1992.
- THALY KÁLMÁN: Villongások elintézése a kassai polgárság és vitézlő rend között, 1560—1570. In TT 1882, 368—370. p.
- ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. In A magyar polgári átalakulás kérdései. (Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára.) Budapest, 1984, 9—36. p.
- ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Kassa város társadalma a XVI. század közepétől a XVII. század második feléig. Bölcsészdoktori értekezés. 1979. (ELTE BTK Történeti Könyvtár, Kézirat.)
- VALENTINITSCH, HELFRIED: Die innerösterreichischen Städte und die Türkenabwehr im 17. Jahrhundert. In Europäische Städte im Zeitalter des Barock (Gestalt-Kultur-Sozialgefüge) Hrsg.: Krüger, Kersten, Städteforschung A/28. Köln, 1988, 169—194. p.